УДК [930.253:930.272](477.83)"11"

Р. І. МЕЛЬНИК*

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ XII СТОЛІТТЯ

Подано характеристику берестяних грамот як специфічного й унікального виду історичних джерел та пам’яток культури. Висвітлено історію виявлення наприкінці 1980-х рр. під час розкопок давньоруського міста Звенигород поблизу Львова трьох берестяних грамот. Подано опис і характеристику унікальності цих документів.

Ключові слова: берестяні грамоти; береста (березова кора); Звенигород; Ігор Свєшніков; Центральний державний історичний архів України у Львові.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові у фонді 131 (Колекція грамот на пергаменті) зберігаються три берестяні грамоти XII століття – найдавніші документи Національного архівного фонду[1]. Матеріалом для виготовлення берестяних грамот була береста (березова кора), а точніше тонко зрізаний її верхній білий шар. Для надання їй необхідної м’якості, гнучкості, тривкості й еластичності бересту спершу виварювали, а потім розшаровували й обрізали з усіх сторін. Напис зазвичай наносився на внутрішній гладкій стороні кори. Грамоти мали подовгасту форму, а тому скручувалися у сувій. Довжина і ширина виконаних на бересті грамот різна (найдовша з них сягає 40 см, а найширша – 8 см). Текст наносився спеціально загостреними металевими чи кістяними стрижнями (писалами). На відміну від дефіцитних і дорогих на той час пергаменту й паперу березова кора була доступним, а тому поширеним серед населення руських земель матеріалом для письма. Підтвердженням її масового використання саме у такій якості різними соціальними, професійними й майновими групами й станами є не лише кількість, а й характер і зміст виявлених берестяних грамот. Це насамперед ділове й приватне листування, зокрема: боргові й судові справи, переліки різних повинностей, заповіти, церковні поминання, листи до друзів і родичів, доручення, розпорядження, духовні й охоронні грамоти, купчі, вправи для школярів тощо. Ці документи

---

* *Мельник Ростислав Ігорович* – кандидат історичних наук, завідувач сектора Центрального державного історичного архіву України, м. Львів.

Лист Говенової до Нежнича /1110-1124/.
ЦДІАЛ України, ф. 131, оп. 1, спр. 892.

стосуються різних сторін життєдіяльності середньовічного соціуму: його сільськогосподарської, ремісничої і торгівельної діяльності; військових, політичних, дипломатичних, майнових і фінансових відносин; соціальних і побутових конфліктів, кримінальних злочинів та судових суперечок; церковно-релігійних відносин та освітньої підготовки населення. Берестяні грамоти водночас є безцінним джерелом для вивчення побуту тогочасного суспільства й приватних міжлюдських відносин. Написані живою розмовною мовою вони дають важливий матеріал для різносторонніх лінгвістичних досліджень давніх східнослов'янських діалектів, зокрема їх впливу на формування сучасних мов[2].

Про існування берестяних грамот світ дізнався у 1951 р., коли під час розкопок у Новгороді російським археологом А.В. Арціховським було виявлено перший лист XIV ст. написаний на березовій корі. У наступні більш ніж п'ятдесят років кількість таких археологічних знахідок значно зросла, сягнувши на початку 2000-х рр. майже однієї тисячі. Окрім Новгорода, подібні листи дещо згодом було виявлено також під час розкопок інших давніх міст колишньої Північної Русі. Станом на 2006 р. науці було відомо вже 1 054 берестяні грамоти з таких міст: Новгород – 963, Стара Русса – 40, Торжок – 19, Смоленськ – 15, Псков – 8, Твер – 5, Вітебськ, Москва, Мстиславль, Стара Рязань – по одній грамоті. Хронологічно виявлені пам'ятки охоплюють період майже у п'ять століть – з кінця XI до XV ст. включно[3].

Аж до кінця 1980-х рр. берестяні грамоти були феноменом лише Північної Русі. До того часу на всій території колишньої Південної і Південно-Західної Русі не було виявлено жодного зразка березової кори з висіченими на ній написами. Відсутність тут берестяних грамот пояснювалася окремими дослідниками тим, що березова кора як матеріал для письма не набула на цих теренах такого поширення, як у північних регіонах Русі. Однак неодноразові знахідки бронзових і кістяних стрижнів – знарядь для писання на бересті – переконливо спростовували ці припущення. Чи не єдиним поясненням невиявлення на території України берестяних документів слід вважати особливості

місцевих грунтів, які через надмірний рівень їх аерації перешкоджають збереженню і консервації заляглих у їхніх культурних шарах матеріальних решток[4].

Факт використання давніми жителями українських земель березової кори як письмового матеріалу доводять фрагменти трьох берестяних грамот, виявлених у 1988–1989 рр. львівським археологом Ігорем Свєшніковим під час розкопок давньої столиці удільного Звенигородського князівства села Звенигород (тепер – с. Водники Пустомитівського р-ну Львівської обл.)[5]. У 1994 р. усі три грамоти було передано на зберігання до Центрального державного історичного архіву України у Львові. Вони залишалися єдиними знахідками такого характеру на наших землях упродовж майже двадцяти років, доти, поки у 2008 р. під час археологічної експедиції Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом Петра Довганя на місці Буського літописного городища було виявлено два берестяні сувої, один з яких у залишках господарської споруди середини XII ст., а другий – у розвалі об’єкта X ст.[6] Таким чином, після цього сенсаційного відкриття кількість виявлених на території України берестяних документів зросла до п’яти.

Через болотистий грунт органічна речовина (дерево) переданих до історичного архіву грамот збереглася добре. Першу з них було знайдено 26 липня 1988 р. під час розкопок північно-східного передмістя давнього княжого міста у культурному шарі, датованому 1110–1137 рр. Вона складається з трьох уривків розмірами 2х12, 2х8,5 та 1,8х3,2 см. Початок і закінчення грамоти втрачені. Збережений текст починається на першому уривку трьома літерами “ънъ”, які є закінченням нез’ясованого слова. Далі на двох уривках (першому й другому) міститься текст: “а минє не надобє само”, що перекладається як “а мені тут не потрібно”. На третьому фрагменті збереглася лише літера Ψ (псі). Напис виконано кирилицею з характерними для письма цього періоду так званими відсічками (короткими горизонтальними рисками) у верхніх частинах літер “а”, “е” й “с” та наявністю літери “е” замість “Ъ”, що було властиво саме для письма Південної Русі. Висота літер – від 0,7 до 1 см. Ця знахідка невстановленого авторства підтверджує функціонування у князівські часи у Південній Русі практики листування місцевих жителів шляхом нанесення тексту на березову кору та свідчить про високий рівень їх освіченості й писемної культури цієї місцевості загалом.

Другу грамоту з колекції Центрального державного історичного архіву України у Львові було знайдено 28 липня 1989 р., як і першу, на території північно-східного передмістя у культурному шарі, також датованому 1110–1137 рр. Вона є збереженим листом розміром 6,5х30 см, висланим у Звенигород з якогось іншого міста. Текст із п’яти рядків неушкоджений, нанесений на зовнішній поверхні кори. Літери висо-

тою від 0,7 до 1 см написані чітко й виразно з характерними згаданими вище відсічками. Текст має характер ділового листа, укладеного у погрозливому й вимогливому тоні. В українській транскрипції зміст грамоти такий: "От Говєновой ко Нєжьньчю дає 6 деся(ть) куно лодієную повєдало Говєно іда на судо а поп п(і)с(а)л а дає Луцє олі нь водасі то я у конязя паєма отрока пріжь прієдю а во болє ті вонидь". Переклад цього тексту на сучасну українську мову звучить так: "Від Говенової [вдови] до Нежнича. Дай шістдесят кун лодійного (платні за перевезення лодіями – човнами). [Так] сказав Говен перед смертю (буквально: йдучи на суд), а піп записав. Дай [їх] Луці. Якщо ж не віддаси, то я візьму у князя отрока (слугу) і разом із [ним] приїду, а це тобі стане у більшу суму (в більшу суму обійдеться)". Більш детально історичний, юридичний, економічний, палеографічний і лінгвістичний аспекти цієї грамоти було розглянуто у статті Ігоря Свєшнікова, присвяченій усім трьом берестяним пам'яткам[7]. У ній він, зокрема, на підставі відомих науці фактів і знань висловив припущення, що грамота Говенової була написана в Перемишлі у період між 1110 і 1124 р. за правління князя Володаря Ростиславича, батька майбутнього звенигородського князя Володимирка. Навіть поверхневий лінгвістичний аналіз тексту описаної грамоти дозволив вченому зробити висновок, що вона є найдавнішим документом розмовної давньоруської мови з елементами південного діалекту, що ліг в основу формування української мови.

У 1989 р. у межах північно-східного передмістя давнього Звенигорода знайдено було й третю берестяну грамоту. Як і попередні дві, вона датується 1110–1137 рр. Її, щоправда, лише умовно можна вважати грамотою. Це необроблений шмат березової кори шириною 1,5–3,8 см та довжиною 22,7 см, на внутрішній стороні якої написано літеру "а" й мініатюрний рисунок погруддя людини заввишки 1,5 см. Мабуть, ними невідомий автор випробовував якість берести. Постать зображено у профіль вліво. На рисунку проглядаються око, брова, ніс, борідка і вухо. Людина одягнена у пелерину, або, можливо, священицьке вбрання з циліндричним головним убором із китицею зверху біля верхнього переднього краю. Ідентифікувати її особу не є можливим, так само як і зміст рисунка. Знайдені на місці розкопу речі дозволили Ігорю Свєшнікову припускати, що його автором могла бути духовна особа[8]. Хоч грамота не дає нових історичних відомостей про листування жителів Південно-Східної Русі, вона однак доводить факт писання і малювання міщанами Звенигорода на березовій корі.

Берестяні грамоти, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові, є унікальними документами з огляду як на їх історичне значення, так і на культурну цінність. Підтверджуючи факт існування на українських землях у давньоруський період листування на березовій корі, вони свідчать про високий рівень освіченості місцевого населення та значний розвиток його писемної

культури. Як окремий вид історичного джерела, відомий науці лише впродовж останніх шістдесяти років, специфічний не лише з огляду на матеріал, з якого їх виготовлено, а й походженням, цільовим призначенням і текстуальними особливостями, берестяні грамоти можуть слугувати для проведення досліджень у сфері давньоруського права, економічних відносин, палеографії та лінгвістики.

---

[1] Найдавніший документ НАФ // "Українська архівна енциклопедія". – Київ, 2008. – С. 605.

[2] Вичерпну інформацію про берестяні грамоти, їх походження, функціональне призначення, історію виявлення і подальшу долю, а також перелік праць із теми можна отримати на сайті "Древнерусские берестяные грамоты". Адреса сайту: http://gramoty.ru

[3] *Зализняк А. А.* Общие сведения о берестяных грамотах [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://gramoty.ru – Назва з екрана.

[4] *Свєшніков І.* Звенигородські грамоти на бересті // "Дзвін". – 1990. – № 6(548). – С. 127–128.

[5] *Свєшніков І.* Звенигородські грамоти на бересті // "Дзвін". – 1990. – № 6(548). – С. 127–131; Цього ж автора. Відлуння? Ні. Живий голос // "Галицька брама". – 1994. – № 1. – С. 6–7.

[6] Детальніше про ці два берестяні сувої див.: *Дзендзелюк Л. С., Льода Л. М.* Розкриття берестяних сувоїв X і XII століть, знайдених на Львівщині // Вісник інституту археології Львівського національного унівеиситету імені Івана Франка. – 2009. – Вип. 4. – С. 46–53; *Довгань П. М.* Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська // Вісник інституту археології Львівського національного унівеиситету імені Івана Франка. – 2009. – Вип. 4. – С. 22–45.

[7] *Свєшніков І.* Звенигородські грамоти на бересті // "Дзвін". – 1990. – № 6(548). – С. 128–130; Свєшніков І. Відлуння? Ні. Живий голос // "Галицька брама". – 1994. – № 1. – С. 7.

[8] *Свєшніков І.* Відлуння? Ні. Живий голос // "Галицька брама". – 1994. – № 1. – С. 7.

Представлена характеристика берестяных грамот как специфического и уникального вида исторических источников и памятников культуры. Отражена история обнаружения в конце 1980-х гг. во время раскопок древнерусского города Звенигород вблизи Львова трех берестяных грамот. Дано описание и характеристику уникальности этих документов.

Ключевые слова: берестяные грамоты; береста (березовая кора); Звенигород; Игорь Свешников; Центральный государственный исторический архив Украины во Львове.

There is given the characteristic of birch-bark deeds as special and unique type of historical sources and culture monuments in the article. There is highlighted the history of revealing of three birch-bark deeds under the excavations of Old Russian City Zvenyhorod and given the description and characteristics of uniqueness of these documents.

Keywords: birch-bark deeds; birch-bark; Zvenyhorod; Ihor Sveshnikov; Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv City.